

**ГОЛОКОСТ В ОКУПОВАНОМУ ЛУЦЬКУ
У 1941–1942 рр.**

У багатьох студіях з історії Голокосту територіальні межі досліджень охоплюють великі адміністративні утворення, які існували у роки німецької окупації. У працях такого спрямування не завжди можливо прослідкувати поетапний розвиток подій, дослідникам проблематично охопити всі аспекти заявленої теми. У зв'язку з цим варто звернути увагу на локальний підхід у висвітленні Голокосту. Він дає змогу більш наочно показати ті чи ті явища. Завдяки цьому методу ми зможемо або підтвердити, або ж піддати критиці усталені поняття і тези.

Луцьк, адміністративний центр Волинської області, війська Вермахту окупували вже 25 червня 1941 р.¹ Колишній обласний центр став головним містом генерального комісаріату Волинь–Поділля, до складу якого окрім Волинської належали Рівненська, Хмельницька області Української РСР, а також південна частина Брестської і Пінської областей Білоруської РСР². У Луцьку було зосереджено органи влади та численні представництва німецьких організацій. Тому дуже важливо показати перебіг Голокосту в центрі,

¹ Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. Р-66, оп. 4, спр. 13, арк. 1.

² Гончаренко О. Система управління окупованими територіями України // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси у 2-х кн. – К.: Наукова думка, 2010. – Кн. 1. – С. 336.

який видавав розпорядження для багатьох інших містечок згаданого генерал-комісаріату. Окрім того, Луцьк був одним із найбільших міст Західної України, де впродовж століть проживала і формувалася єврейська громада.

Голокост у Луцьку ще не став об'єктом спеціального дослідження. Проте побіжно цієї теми торкались багато істориків. Зокрема, Ш. Спектор на прикладі Луцька характеризував певні явища і події Голокосту волинських євреїв³. Т. Снайдер і М. Дін підготували статтю до «Енциклопедії таборів і гетто 1933–1945 рр.», де здійснили спробу систематизації даних про луцьке гетто⁴. Завдяки працям О. Круглова можна прослідкувати поетапний перебіг подій Голокосту, дослідник подає багато даних, які стосуються Луцька⁵. Окремо варто також згадати роботи В. Наконечного, в яких розкривається історія єврейської громади Волині у роки німецької окупації⁶. Дослідник використав багато місцевих джерел, подав інформацію по окремих районах Волинської області, в тому числі звернув увагу на події, які відбувалися в Луцьку. Однак у своїх працях він часто однобічно характеризує ті чи ті явища, не вдаючись до глибокого аналізу. Безпосередньо луцькому гетто присвячено статтю О. Жук⁷. У ній дослідниця торкається питання механізму функціонування гетто, звертає увагу на умови проживання в таборі та подає інформацію про знищення єврейської громади влітку 1942 р. Стаття Ю. Мазурика порушує проблему розстрілів євреїв у перші дні німецької окупа-

³ *Spector Sh.* The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944. – Jerusalem: Yad Vashem; Federation of Volhynian Jews, 1990. – 383 s.

⁴ The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. – Indiana University Press, 2011. – P. 1411–1414.

⁵ *Круглов А.И.* Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И.М. Левитас. – К.: ЗАТ «ВПОЛ», 2000. – 224 с.; *Его же.* Хроника Холокоста в Украине. – Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с.

⁶ *Наконечный В.А.* На еврейской волне: Статьи. – Луцк: Надстырье, 2006. – 180 с.; *Його ж.* Волинь – криваве поле війни. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 144 с.

⁷ *Жук О.* Єврейське гетто в окупованому Луцьку // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині.* Наук. зб. Вип. 31. – Луцьк: МП «Пульс», 2009. – С. 348–351.

ції, при цьому автор використовує результати ексгумаційних досліджень⁸.

З огляду на те, що Голокост у Луцьку розглядали лише дотично через певні приклади або ж порівняння, мета нашої роботи – комплексно показати історію єврейської громади міста в умовах нацистської окупації. Головним завданням дослідження буде спроба поетапно відновити події Голокосту в місті шляхом впровадження до наукового обігу багатьох нових архівних матеріалів. Своїм завданням ми бачимо також показати ставлення органів окупаційної влади до єврейської громади, з одного боку, і місцевого неєврейського населення – з іншого. Окрім того, наводячи приклади, ми прослідкуємо контраст змін у повсякденні євреїв.

Втілення нацистської расової політики щодо євреїв розпочалось, фактично, із перших днів окупації міста. Відповідно до звіту Поліції безпеки і СД від 16 липня 1941 р., зондеркоманда 4а 27 червня 1941 р. прибула до Луцька і застала більшу частину міста у вогні. Комендант гарнізону стверджував, що у підпали винні тільки євреї. У зв'язку з цим було арештовано 300 євреїв і 20 мародерів, усі вони були розстріляні 30 червня⁹. За свідченням лейтенанта Адольфа Янсена, три сотні арештованих євреїв належали до політично неблагонадійних. Їхні адреси надали місцеві українці¹⁰.

2 липня 1941 р. було видане оголошення про явку чоловіків єврейської національності віком від 16 до 60 років із лопатами на територію замку Любарта для чищення дренажних систем. Після того, як вони викопали рів, їх почали розстрілювати групами по 10–30 осіб. Упродовж чотирьох годин було вбито 1160 осіб. Розстріл здійснювала зондеркоманда 4а, представники поліції охорони порядку і добровольці Вермахту. Після цієї акції було повідомлено, що розстріл – це відплата за знищених в'язнів луцької тюрми

⁸ Мазурик Ю. Розстріл євреїв 26 червня 1941 року у місті Луцьку. Маловідомий факт чи фальсифікація? (дискусійне питання) // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині*: Наук. зб. Вип. 49. – Луцьк: Вежа, 2014. – С. 57–59.

⁹ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: В 2 т. / Под ред. А. Н. Артизова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – Т. 1: 1939–1943. – С. 376.

¹⁰ *Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944.* – P. 76.

і вбитих напередодні 10 німецьких солдатів¹¹. Водночас О. Круглов зазначає, що цей розстріл проходив 3 липня 1941 р.¹² Учасник вказаних подій майор Вермахту в листі додому писав, що євреї помирили, «не видавши жодного звуку». З морального погляду він жалів цих людей, однак страта мала послугувати попередженням за спротив і мародерство¹³. Згідно з радянськими документами, на другий день окупації – 26 червня – було видано наказ про явку євреїв-чоловіків із лопатами на територію замку. На цей заклик прийшли більше ніж тисяча осіб, того ж дня їх усіх розстріляли поблизу східного боку тюрми¹⁴.

Про ще масштабнішу акцію знищення євреїв у перші дні окупації розповідає Ш. Спектор. Зранку 1 липня було оголошено про явку на роботу 4 тисяч чоловіків. Із цієї групи відібрали близько тисячі майстрів, яких відпустили додому. Інші 3 тисячі були розстріляні 3 липня¹⁵. Можна припустити, що вказані джерела розповідають про дві події: розправу, проведену зондеркомандою 4а 26–30 червня над трьома сотнями євреїв, і розстріл 2–3 липня, у результаті якого загинуло 1–3 тисячі чоловіків.

Від початку нацистська влада вжила ряд заходів, щоб відокремити євреїв, які чисельно домінували в місті, від представників інших національностей. Усе почалось 2 липня 1941 р., коли комендант Луцька підполковник Гойк наказав «усім особам, що належать до єврейської раси, при вступі на вулицю або інші публічні місця носити на правому рамені білу опаску із синьою зіркою Давида»¹⁶. У розпорядженні від 5 серпня цей наказ було уточнено. Опаска мала бути чистою, а напис – чітким, щоб його можна було розпізнати. Скручену або забруднену пов'язку вважали неприпустимою. Носити відзнаку були зобов'язані євреї – чоловіки та жінки, які досягли 16-річного віку. Це повідомлення інформувало також, що всі єврейські заклади мусять мати на видному місці

¹¹ The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. – P. 1412.

¹² Круглов А. И. Хроника Холокоста в Украине. – С. 10.

¹³ Ермаков А.М. Вермахт против евреев. Война на уничтожение. – М.: Яуза-пресс, 2009. – С. 152.

¹⁴ Мазурик Ю. Розстріл євреїв 26 червня 1941 року у місті Луцьку. – С. 58.

¹⁵ Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944. – P. 76.

¹⁶ ДАВО, ф. Наукової бібліотеки, інв. № 19, арк. 3 зв.

вивіску з написом «жидівський склеп» або «жидівський заклад» поряд із синьою зіркою Давида¹⁷. У пізнішому наказі йшла мова про те, що єврейські підприємства зобов'язані працювати в суботу. У неділю і в церковні свята всі торговельні і промислові підприємства мали бути зачиненими¹⁸.

Генеральний комісар Г. Шьоне 6 вересня 1941 р. вкотре змінив систему відзнак, які мали носити євреї. Згідно з його розпорядженням, знак Давида на рукаві заміняли на жовтий круг діаметром 8 см, який потрібно було прикріпити на лівій частині грудей і на середині спини. Знак мав бути виготовлений із матерії або цупкого паперу. Недотримання цього розпорядження каралося штрафом у 1000 руб.¹⁹, але якщо особа вдруге затримувалася без опаски, їй загрозувала смертна кара²⁰.

Втілюючи мету фізичного знищення, нацистське керівництво прагнуло одночасно забрати у євреїв усі матеріальні цінності, а також максимально використати їх як безкоштовну робочу силу. Для цього єврейську громаду міста зобов'язали створити власний керівний орган – юденрат (єврейську раду), що була певним посередником між окупаційною владою і представниками громади та одночасно відповідала за виконання всіх німецьких розпоряджень.

Єврейська рада постала 12 липня 1941 р. на вимогу польової комендатури Луцька²¹. Від початку до її складу увійшло 15 осіб, зокрема: старший (голова) ради – аптекар Лазар Даль, лікарі Фрідман Пемов²², д-р Вільгельм Розенкранц, референт палати ремісників Ісідор Вагнер, агент товариства страхування Меер Елькін, млинарський фахівець Израель Пінчук, адвокат Яков Геніг, бухгалтер Абрам Гофман, комісіонер Леон Равіч, власники млинів Ісаак Корчемний, Герш Гольдштейн, Мозес Гехт, пекар Мозес Бляк і м'ясник Абрам Зігельбойм.

¹⁷ Там само, інв. № 13, арк. 1–2.

¹⁸ Там само, інв. № 14, арк. 30.

¹⁹ *Волинь*. – 1941. – 21 вересня. – С. 4.

²⁰ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (AŻIH), zespól 301 (Relacje Ocalałych z Holocaustu), rel. 2565, s. 12.

²¹ ДАВО, ф. Р-1, оп. 2, спр. 5, арк. 194.

²² Так у документі.

Через різноманітні обставини склад ради змінювався. 24 липня 1941 р. пішов з посади Лазар Даль. Старшим ради 14 серпня комендатура призначила дантиста Ісаака Корчемного. Тим самим рішенням зі складу юденрату за власним проханням виключили Фрідмана Пемова. Його місце посів Кельман Фрішберг, який був обраний заступником старшого ради²³. У певний період часу до складу юденрату входила жінка – Охманова. Згодом німці її вбили як заручницю. Як бачимо, члени ради також не мали імунітету перед терором влади. Очевидці стверджують, що вони зазнавали побоїв від представників гестапо. Власне через це Л. Даль подав у відставку. Юденрат залишив також В. Розенкранц, згодом він став директором єврейської лікарні на території гетто²⁴.

Варто зазначити, що склад юденрату формувався із відомих та авторитетних представників єврейської громади Луцька міжвоєнного періоду. Скажімо, Л. Даль був депутатом польського сенату²⁵, К. Фрішберг представляв «Єврейський господарський блок» у міській раді Луцька²⁶ і входив до складу правління Єврейської релігійної гміни в місті²⁷. У списках багатьох виборчих комісій фігурує також і А. Гофман²⁸.

Реалізація нацистської расової політики проходила у рамках тотальних заборон і обмежень. Зокрема, 7 липня 1941 р. підполковник Гойк наказав євреям здати до комендатури банкноти, цінні папери і шляхетні метали²⁹. 11 серпня 1941 р. польова комендатура в Луцьку заборонила проводити будь-які релігійні обряди. Предмети культу, виготовлені із шляхетних металів (золота, срібла, платини), потрібно було здати до місцевої комендатури. Вказане розпорядження поширювалось не лише на місто, а й на увесь гебітскомісаріат³⁰. Вже 27 серпня 1941 р. голова єврейської

²³ ДАВО, ф. Р-1, оп. 2, спр. 2, арк. 8.

²⁴ АЖН, zespól 301, rel. 2565, s. 12–15.

²⁵ Дмитрук В. З історії єврейського громадського життя на Волині у міжвоєнний період (1921–1939) // Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції «Доля єврейської духовної спадщини в ХХ ст.»: 36. наук. праць. – К.: Ін-т юдаїки, 2002. – С. 31–34.

²⁶ ДАВО, ф. 158, оп. 5, спр. 426, арк. 163.

²⁷ Там само, ф. 36, оп. 13, спр. 443, арк. 4.

²⁸ Там само, ф. 158, оп. 5, спр. 426, арк. 175.

²⁹ Там само, ф. Наукової бібліотеки, інв. № 19, арк. 5 зв.

³⁰ Там само, ф. Р-2, оп. 2, спр. 1, арк. 65.

ради інформував, що шляхетні метали доставлено до луцької комендатури³¹.

Політика обмежень стосувалася усіх сфер життя, навіть особистого. Було заборонено не лише шлюби між євреями і неєвреями³², а й навіть і напівєвреями. На шлюб із особою, яка мала одну четверту єврейського походження, мав дати дозвіл гебітскомісар. І такий дозвіл отримували лише за умови, якщо вказана особа не належала до юдейської віри³³. Євреям заборонили відправляти поштою посилки один одному³⁴, їхні будинки відключали від електроенергії. Наприклад, у жовтні 1941 р. від мережі від'єднали 250 єврейських будинків³⁵. До цього всього на сторінках місцевої преси було розгорнуто масштабну антиєврейську кампанію. У луцьких газетах «Український голос» та «Клич» публікували пропагандистські статті, в яких ішлося про негативний вплив євреїв не лише на регіон, а й на мешканців усього світу³⁶.

У перші дні війни Луцьк зазнав великих руйнувань внаслідок авіаударів. До процесу відновлення інфраструктури міста німецька влада і місцева українська адміністрація активно залучали єврейське населення. У своєму щоденнику за 10 липня 1941 р. священник с. Романів М. Федорчук зробив такий запис: «Був у Луцьку. Жидів не видно, всі мусять ходити на працю по ремонту вулиць міста»³⁷.

Координувала роботу євреїв німецька біржа праці в Луцьку. Її начальник Нойман 20 жовтня 1941 р. видав розпорядження, згідно з яким його установа мала регулювати використання робітників через єврейську раду³⁸. У цьому плані остання змушена була інтенсивно співпрацювати із міською управою, котра постійно вимагала

³¹ Там само, ф. Р-1, оп. 2, спр. 2, арк. 7.

³² Там само, ф. Р-83, оп. 1, спр. 28, арк. 43 зв.

³³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО), ф. 2077, оп. 1, спр. 12, арк. 36.

³⁴ *Наші вісті*. – 1941. – 19 жовтня. – С. 1.

³⁵ *Український голос*. – 1941. – 13 листопада. – С. 4.

³⁶ *Надольська В., Рябчикова Ф.* Образ світового єврейства на сторінках волинської преси 1941–1944 рр. // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині*: Наук. зб. Вип. 49. – Луцьк: Вежа, 2014. – С. 77.

³⁷ *Данилюк В.О.* Вірити занадто боляче... Волинь: Хроніка подій 1939–1944. Художньо-документальна повість. – Луцьк: Ініціал, 1995. – С. 97.

³⁸ ДАВО, ф. Наукової бібліотеки, інв. № 10, арк. 4.

як різноробочих, так і фахових спеціалістів. Зокрема, 22 серпня 1941 р. технічний відділ управи звертався до юденрату про направлення відповідних фахівців для написання номерів на кріслах і різного роду інших написів у міському кінотеатрі на вул. Траугутта³⁹.

Попит на робочу силу інколи міг перевищувати людські ресурси єврейської громади. Зокрема, 11 серпня 1941 р. старший єврейської ради повідомляв управу, що вони не можуть надіслати брукарів, оскільки останні зайняті на ремонті доріг Луцьк – Забороль і Луцьк – Рівне. Інших 60 звичайних робітників рада надасть, але без лопат і ломів, бо робітники їх не мають⁴⁰. Така ж ситуація повторилась, коли міський голова Єрмолаєв 9 вересня 1941 р. звернувся до єврейської ради із вимогою надати впродовж трьох днів таку кількість робітників для ремонту мостів на вул. Костюшки, 35 і 37: 100 теслярів, 100 різноробочих, 6 ковалів, 5 слюсарів і 5 шоферів. На цей запит рада відповіла, що має зареєстрованих лише 14 теслярів, які вже працюють у різних організаціях⁴¹. В іншому випадку замість 167 потрібних робітників на 19–20 вересня 1941 р. юденрат надіслав лише 43 особи⁴². Не варто також виключати і той факт, що рада намагалася допомогти членам громади уникнути трудової повинності.

Відчуваючи навислу загрозу, дехто з євреїв приймав хрещення. Цьому сприяв сам архієпископ Полікарп. Джерела повідомляють, що за його згодою євреї приймали хрещення у св. Покровській церкві, настоятелем якої був протоієрей Іван Давидович⁴³, і Чесно-Хресній церкві Луцька, де служив священник Іван Карась⁴⁴. Охрестившись, євреї могли опинитись у незрозумілій і суперечливій ситуації. Наприклад, у жовтні 1941 р. до посадника (міського голови) звернулася Людмила Дубчак. Вона повідомляла, що її родині у вересні видали посвідки як українцям. Проте 2 жовтня міська поліція повідомила, що вони мусять носити спеціальні єврейські відзнаки на грудях і спині. Дубчак охрестилася, і тепер її не приймають ані

³⁹ Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 40, арк. 150.

⁴⁰ Там само, ф. Р-1, оп. 2, спр. 5, арк. 85.

⁴¹ Там само, арк. 204.

⁴² ДАВО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 40, арк. 1–3.

⁴³ Там само, оп. 2, спр. 14, арк. 52.

⁴⁴ Там само, арк. 43.

до єврейської громади, ані до християнської. Жінка просила посадника, аби той звернувся до гебітскомісара, щоб її сім'ї дозволили зняти єврейські відзнаки⁴⁵.

Політика відокремлення євреїв від інших національностей ставала дедалі жорсткішою, що можна побачити і на прикладі видачі харчових карток. У серпні 1941 р. євреї їх отримували 6–8-го числа, українці та росіяни – 1–2-го, поляки – 4–5-го, представники інших національностей – 9-го. Видавали картки у будинку міської управи на вул. Пілсудського, 11⁴⁶. Як бачимо, євреям виділяли найбільше днів, що опосередковано свідчить про їхнє чисельне домінування в місті, а питання, пов'язані із продуктовим забезпеченням, належали до компетенції управи. Однак у розпорядженні про видачу провізацийних карток на листопад вже йшлося про те, що євреї мусять звертатися не до міської управи, а до єврейської ради⁴⁷.

Система наказів і розпоряджень нацистської влади не лише в усьому обмежила громаду міста, а й створила ефект відчутної ізоляції. У цій ситуації єврейська рада опинилася сам на сам із низкою невідкладних питань. Певні проблеми вдавалось розв'язувати завдяки міській управі, звичайно ж, зважаючи на можливості останньої. Наприклад, начальник відділу охорони здоров'я Луцька Білобран у липні 1941 р. підтвердив, що довідки про бідність, видані юденратом, прирівнюються до таких самих довідок міської управи на безкоштовне лікування⁴⁸. Окрім того, 27 серпня 1941 р. єврейська рада звернулася до міської управи, щоб та покрила дефіцит бюджету, оскільки внаслідок воєнних дій євреї втратили багато майна. На вересень 1941 р. прибутки юденрату мали скласти 29 тис. крб, а витрати – 51 500 крб. Щоб покрити дефіцит, єврейська рада пропонувала запустити такі підприємства: 2 пекарні на вул. Костюшки, 65, і Кармелітській, 5 (власники відповідно Песі Гольдберг і Мордка Дика), круп'яню і олійню на вул. Новій, 11 (власник М. Гарберг), виробництво содової води на вул. Королеви Ядвіги, 14 (власник Хаїм Скірч), виробництво свічок і мила на

⁴⁵ Там само, арк. 1–1 зв.

⁴⁶ ДАВО, ф. Наукової бібліотеки, інв. № 14, арк. 36.

⁴⁷ Там само, арк. 22.

⁴⁸ Там само, ф. Р-1, оп. 1, спр. 312, арк. 12.

вул. Чацького, 6 (власник М. Гройсбург), три м'ясні склепи і десять склепів продажу плодоовочів та хліба.

До цього ж документа додавався фінансовий звіт надходжень і видатків, за яким головним джерелом доходів ради були добровільні податки, що склали 18 тис. крб. Окрім того, 400 учнів сплачували місячно за своє навчання по 15 крб. Натомість видатки мали такі значення: зарплати 5 членам юденрату – по 400 крб, 16 вчителям – по 300 крб, директору – 500 крб, для соціальної опіки над 4 тисячами осіб – 25 950 крб⁴⁹.

У відповідь на звернення ради від 27 серпня 1941 р. міська управа передала останній на баланс дві пекарні, одну фабрику содової (але не Скірча) і склепи. У цих установах мали працювати лише євреї, і забезпечувати вони мали також тільки євреїв⁵⁰. Унаслідок передачі пекарень № 4 і 8 юденрату та повного забезпечення єврейського населення борошном із 20 жовтня припинявся додатковий продаж ½ кг хліба єврейським робітникам, які пропрацювали тиждень⁵¹.

Кінцевою метою політики відокремлення мало стати переселення євреїв до гетто, яке розташувалось у Старому місті. Цей процес мав свою послідовність і особливості. Після конфіскації матеріальних цінностей 3 вересня 1941 р. було видано постанову про передачу євреями худоби німецькій владі. Тому, аби зберегти бодай щось, дехто намагався продати корову місцевим жителям⁵². Упродовж вересня тривало виселення неєвреїв із території майбутнього гетто. Джерела повідомляють про переселення 95 таких родин, однак цей перелік, мабуть, не повний⁵³. Натомість євреїв змушували переселятись до гетто.

Незважаючи на охорону, залишені будинки грабували мародери. Зокрема, 10 вересня 1941 р. заступник міського голови Олійник доповідав, що в центрі припинились грабежі. Однак після переселення євреїв з району площі Гітлера⁵⁴ вони розпочались

⁴⁹ Там само, Р-1, оп. 2, спр. 5, арк. 194–196.

⁵⁰ Там само, арк. 154.

⁵¹ Там само, спр. 4, арк. 23 зв.

⁵² Там само, ф. Р-1, оп. 1, спр. 256, арк. 134–140.

⁵³ Там само, спр. 117, арк. 10.

⁵⁴ Сучасну назву цієї площі встановити не вдалося.

заново. Покинуті будинки грабували поляки. Хоча, за словами Олійника, до цього могла бути причетна і міліція⁵⁵. Можливо, заступник голови міста прагнув спеціально перекласти провину на поляків, а з іншого боку, серед останніх могло справді бути більше грабіжників. Такий висновок напрашується зі статистичних даних. Станом на жовтень 1941 р. у Луцьку, окрім євреїв, проживали 11 128 поляків, 6313 українців, 1823 росіяни і 828 представників інших національностей⁵⁶.

Варто зазначити, що 19 жовтня 1941 р. було створено тимчасовий табір у районі вул. Львівської на Красному, де проходив відбір єврейських фахівців за певними спеціальностями. У результаті було зібрано близько 500 осіб, яких перевели до трудового табору на території єврейської гімназії (нині Луцький педагогічний коледж). Усі вони утримувалися у жалюгідних умовах⁵⁷. Той, хто не потрапив до цього табору, опинявся в гетто.

Як свідчить Давид Шварцман, восени 1941 р. у місті пройшла «жіноча акція». Жінкам із дітьми, чоловіків яких відправили на роботи, наказали зареєструватись. Влада пообіцяла, що їх відвезуть до місць праці голів сімейств, і в такий спосіб сім'ї знову об'єднаються. Для гарантії виконання цього розпорядження було взято 60 заручників. На реєстрацію з'явилося лише кілька єврейських жінок. За словами Д. Шварцмана, українці ходили по будинках і виганяли єврейок. Вочевидь, серед цих українців були родичі і друзі взятих заручників. Можна припустити і той факт, що заручниками були лише українці. У такий спосіб окупаційна влада намагалася поширити неприязнь до євреїв. Як свідчить Д. Шварцман, у результаті було зібрано 1400 єврейських жінок із дітьми – всі вони загинули⁵⁸. Очевидно, що територія майбутнього гетто не була розрахована на значну кількість людей, тому німецька влада вдалась до такої «жіночої акції».

Днем остаточного оформлення луцького гетто укладачі акта післявоєнної радянської Надзвичайної державної комісії з розслі-

⁵⁵ ДАВО, ф. Р-1, оп. 2, спр. 7, арк. 37.

⁵⁶ Там само, ф. Р-1, оп. 1, спр. 312, арк. 69.

⁵⁷ The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. – P. 1412.

⁵⁸ AŻIH, zespol 301, rel. 1805, s. 6.

дувань злочинів німецьких окупантів визначили 11 грудня 1941 р.⁵⁹ Як уже згадано, гетто було розташоване у Старому місті, його оточували води річок Стир і Глушець⁶⁰. Згідно з дослідженнями В. Пясецького, межа гетто проходила східною частиною вул. Кредиторської (сучасні вул. Данила Братковського, Домініканська та північний кінець Караїмської)⁶¹. Цю територію оточили стіною з колючим дротом⁶², фінансувати будівництво якої зобов'язали єврейську раду⁶³. Для підтримання порядку і виконання директив окупаційної влади у гетто було створено єврейську поліцію⁶⁴. Натомість зовні гетто охороняла українська допоміжна та німецька поліції⁶⁵.

За свідченнями Тетяни Куниці, у гетто дозволяли брати лише те, що можна нести в руках. Залишені будинки одразу опечатували. Виселення в гетто відбувалось під контролем німецької та української поліції. Тих, хто спотикався на дорозі, одразу розстрілювали. Дуже тяжко було взимку. Не вистачало житла, дров, мила. Серед мешканців гетто поширився плямистий тиф⁶⁶. Особливо нестерпним був постійний голод. За словами Шіі Герштейна, денна норма видачі хліба для євреїв, які працювали поза межами гетто, становила 150 г, а для дітей і тих, хто не працював, – 70 г⁶⁷. Щоб уникнути голодної смерті, євреї обмінювали власні речі на продукти харчування. Відомо, що такий бартер можна було здійснити на вул. Омелянській у торговця Мікульського⁶⁸. Однак таку можливість мав далеко не кожний.

Життя у примусових таборах праці і гетто також було регламентовано. Керівництво німецьких майстерень ще 2 грудня 1941 р. видало розпорядження про графік пересування єврейських робітників.

⁵⁹ ДАВО, ф. Р-164, оп. 3, спр. 20, арк. 6.

⁶⁰ *Наконечный В.* Волинь – криваве поле війни. – С. 18.

⁶¹ *Пясецький В. Е.* Луцьк. Старе місто. Книга 1: Історико-краєзнавчі нариси. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – С. 205.

⁶² *Наконечный В.* Волинь – криваве поле війни. – С. 19.

⁶³ ДАВО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 943, арк. 120.

⁶⁴ *Наконечный В. А.* На еврейской волне. – С. 90.

⁶⁵ The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. – P. 1413.

⁶⁶ АЖІН, zespół 301, rel. 2565, s. 15.

⁶⁷ Ibid., rel. 2772, s. 5.

⁶⁸ ДАВО, ф. Р-2, оп. 2, спр. 27, арк. 48.

Усі вони мали залишати гетто о 7-й годині ранку, а повертатись назад – о 16-й годині 30 хвилин. Робітники, які працювали вночі, мали рано приходити до табору і залишатись там упродовж дня. Жоден із робітників не мав права ночувати поза табором, окрім тих випадків, коли німецькі майстерні надавали спеціальні посвідки⁶⁹.

13 грудня 1941 р. гебітскомісар Лінднер заборонив виходити за межі гетто, окрім тих євреїв, які мали відповідні посвідки. У такому випадку їм дозволялось проходити бічними вулицями у період від 6.30 до 8.30, далі від 12.00 до 14.00 і від 17.00 до 18.30. Проходити головними вулицями (Ковельською, Головною, Північною, Київською) дозволялось тільки до найближчої бічної вулиці. Єврейські робочі колони могли вільно проходити вулицями в указаний вище спосіб протягом цілого дня, окрім заборонених годин. При цьому їм заборонялось зупинятися. У випадку порушення цього розпорядження було передбачено смертну кару⁷⁰.

Межі гетто німецька влада, очевидно, встановила довільно, без урахування потреб місцевої громади. 14 січня 1942 р. настоятель і парафіяни св. Покровської церкви Луцька звертались до гебітскомісара із проханням виділити із території гетто садибу цього храму і два церковні доми. У зверненні повідомлялося, що вказані об'єкти відокремлені від гетто мурованою стіною та мають доступ із міста через вул. Шевченка, Ринок, Хлібну і Караїмську⁷¹.

Трагедія дорослих євреїв посилювалася через те, що вони розуміли приречену долю своїх дітей. Вони не мали права записуватись на навчання до початкових шкіл, про що оголосив міський голова М. Єрмолаєв 1 жовтня 1941 р.⁷² Дитинство у гетто було дуже жорстоким. Про це у своїх спогадах говорить Ш. Шкіль: «Не з усіма дітьми я зустрічався в гетто. Ми були розпорошені, розділені один від одного. Один, втративши батька і матір, залишився сиротою. Другий після смерті батька став годувальником в сім'ї. Третій був розстріляний за спробу переступити межу гетто. І так кожен був зі своєю долею. А було нам в той час 12–13 років»⁷³. Тому, щоб

⁶⁹ Там само, ф. Р-1, оп. 2, спр. 2, арк. 53.

⁷⁰ Там само, ф. Наукової бібліотеки, інв. № 12, арк. 8.

⁷¹ Там само, ф. Р-1, оп. 1, спр. 114, арк. 55.

⁷² Волинський краєзнавчий музей (ВКМ), ф. КДФ, інв. № 2300.

⁷³ *Наконецний В.* Волинь – криваве поле війни. – С. 20.

врятувати своє життя, євреї прагнули в якийсь спосіб здобути арійські документи, що було під силу далеко не кожному. Хто наважувався тікати, мав змінити свій зовнішній вигляд, щоб нічим не нагадувати єврейських рис. Скажімо, жінки змінювали колір свого волосся тощо⁷⁴.

Згідно з місячним звітом міської управи, у січні 1942 р. для потреб юденрату було передано 3-тю міську лікарню⁷⁵ разом з усіма її відділами⁷⁶. Вона мала обслуговувати лише євреїв. З цією метою було розпочато роботу з перетворення божниці на Шпитальній площі на відділ внутрішніх хвороб. До гетто в аптеку № 1 було перенесено 3-тю міську аптеку, розпочато організацію санітарного пропуску до лазні, що розміщувалася біля Шпитальної площі. Для гетто створили санітарну службу, яка складалася з трьох лікарів і дезінфекційного загону⁷⁷, куди було передано рентгенівський апарат⁷⁸. У зв'язку з цим новий міський голова Є. Тиравський 16 березня 1942 р. звертався до юденрату із наказом, щоб 3-тю міську лікарню після передачі офіційно називали «Лікарня Жидівська». Для цього необхідно було змінити всі вивіски, печатки, надписи тощо⁷⁹. Медичний заклад складався із 10 палат для хворих, де було 141 ліжко, зокрема, у відділі внутрішніх хвороб – 66, пологово-гінекологічному – 5 й інфекційному – 40 місць. Пропускна здатність створених двох дезінфекційних камер становила 25 осіб на годину. Усього в лікарні налічувалось 14 лікарів, 2 акушерки і 26 медсестер⁸⁰.

Передача лікарні, очевидно, не могла суттєво задовольнити потреби у медичному обслуговуванні. Доказом цього може бути місячний звіт відділу охорони здоров'я за лютий 1942 р., в якому йдеться про збільшення кількості випадків захворювання висипним тифом у гетто. Тому в юденрату вимагали забрати посвідки

⁷⁴ The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. – P. 1413.

⁷⁵ ДАВО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 117, арк. 9.

⁷⁶ Там само, спр. 114, арк. 27.

⁷⁷ Там само, спр. 117, арк. 9.

⁷⁸ Там само, арк. 46.

⁷⁹ Там само, спр. 114, арк. 217.

⁸⁰ Там само, спр. 1396, арк. 13–14.

(аусвайси) у всіх хворих до закінчення карантину з метою забезпечення арійського населення міста⁸¹. Євреїв позбавили навіть елементарних гігієнічних процедур. Представник гебітскомісара в Луцьку Кольгоф 13 травня 1942 р. заборонив їм, під загрозою смерті, прати білизну і купатися у р. Стир⁸².

Місячний звіт управи за 20 лютого 1942 р. повідомляє, що з гетто було вивезено 129 тіл померлих на єврейське кладовище⁸³. Одне з них розташовувалося у районі вул. Київської. У документах міської управи від 9 листопада 1941 р. повідомляється про єврейський цвинтар на згаданій вулиці, який уже був заповнений. З огляду на це було дозволено використовувати для нових могил ту частину кладовища, термін давності поховань якої перевищує 30 років⁸⁴. У березні 1942 р. євреям також було передано цвинтар по вул. Цегельній, поблизу цегельні № 3⁸⁵.

Високий рівень смертності в таборі підтверджує звіт голови юденрату від 13 березня 1942 р. Згідно з цим документом, у гетто перебували 14 870 осіб: 7860 жінок, 3150 чоловіків, 3860 дітей до 14 років. Однак вказані дані були наближеними, тому що не встигли відрахувати померлих⁸⁶.

Незважаючи на це все, євреїв використовували на різноманітних роботах аж до часу ліквідації гетто. Через дефіцит кадрів вони працювали і в установах органів влади. Станом на 25 березня 1942 р. у міській управі та її відділах працювали 152 євреї⁸⁷. Для порівняння, станом на 9 жовтня 1941 р. їх було 718 осіб⁸⁸. Проте за наказом міського голови Є. Тиравського від 1 квітня 1942 р. мало залишитися лише 66 осіб, яких наразі не можна було замінити арійцями⁸⁹. До цього переліку увійшли працівники пекарень, медичних закладів, а також технічного, провізачійного

⁸¹ Там само, спр. 117, арк. 59.

⁸² Там само, ф. Р-2, оп. 2, спр. 121, арк. 34.

⁸³ Там само, арк. 78.

⁸⁴ Там само, ф. Р-1, оп. 1, спр. 114, арк. 152.

⁸⁵ Там само, спр. 943, арк. 50.

⁸⁶ Там само, спр. 117, арк. 95.

⁸⁷ Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 33, арк. 147.

⁸⁸ Там само, ф. Р-1, оп. 1, спр. 312, арк. 66.

⁸⁹ Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 33, арк. 147.

(постачання) та господарського відділів управи. За фахом це були як лікарі, так і різноробочі: дроворуби, вантажники, візники тощо⁹⁰.

Директиви окупаційної влади зобов'язували звільняти євреїв, навіть якщо не було можливості замінити їх представниками інших національностей. Такі заходи деструктивно впливали на роботу установ і підприємств. Насамперед погіршився і без того складний стан медичного забезпечення. Зокрема, у лютому – березні 1942 р. було звільнено з посад 14 євреїв-лікарів і одного зубного техника⁹¹. 25 березня 1942 р. Є. Тиравський звертався до гебітскомісара, щоб той дав вказівки, чи потрібно євреям медикам носити на білих фартухах жовті кружки, позаяк у міських медичних установах ще лишилося кілька працівників-євреїв⁹². Було видане розпорядження навіть про заміну візників-євреїв християнами⁹³.

Звільнення жодним чином не позначилися на інтенсивності використання робітничих команд із гетто. Міський голова Є. Тиравський звертався до біржі праці в Луцьку, щоб 6 січня 1942 р. було призначено на два тижні єврейських робітників для пошиття теплих речей німецькій армії, а саме: 3 кравців, 3 шапочників і 1 кушніра⁹⁴. Очевидно, що міська управа в окремих випадках оплачувала надані послуги. Наприклад, остання повідомляла Волинський сільськогосподарський банк, що перерахувала 306 марок на рахунок фірми «Дойче Веркштеттен» за роботу євреїв з 21 по 31 січня 1942 р.⁹⁵ Німецька жандармерія також оплачувала працю євреїв, яких направляв технічний відділ міської управи. Зокрема, у червні 1942 р. на ремонті будинків жандармерії та інших роботах працювали 22 особи. Їхня заробітна плата залежала від кваліфікації і займаної посади. Зокрема, бригадир отримував 17,5 крб за день, столяр – 8–10 крб⁹⁶. Варто також зазначити, що згідно з постановою гебітскомісара від 25 вересня 1941 р. євреї

⁹⁰ Там само, арк. 139–139 зв.

⁹¹ Там само, ф. Р-1, оп. 1, спр. 117, арк. 46 зв.

⁹² Там само, спр. 114, арк. 237.

⁹³ Там само, спр. 1354, арк. 84.

⁹⁴ Там само, спр. 114, арк. 32.

⁹⁵ Там само, спр. 23, арк. 107.

⁹⁶ Там само, оп. 2, спр. 150, арк. 90.

мали одержувати тільки 80% заробітної плати і позбавлялися будь-яких надбавок⁹⁷.

Інколи робота окремих організацій напряму залежала від єврейських робітників. Наприклад, у червні 1942 р. керівник Луцького збіжжевого пункту Рафальський скаржився Біржі праці, що юденрат невчасно присилає робітників. Більше того, 18 червня на роботу не прийшли 18 чоловіків. Це все перешкождало нормальній роботі збіжжевого пункту. Рафальський вимагав повернути 14 аусвайсів працівників, яких у майбутньому не рекомендувалось брати на будь-яку іншу роботу⁹⁸. Луцьких євреїв могли направляти на роботу і далеко за межі Волині. Зокрема, за даними О. Круглова, 18 березня 1942 р. із Луцька в район Вінниці на будівництво ставки Гітлера було відправлено кількасот євреїв⁹⁹.

Незважаючи на можливість подальшого використання ресурсів єврейської громади, нацистський режим перейшов до етапу її фізичного знищення. Цей період тривав упродовж літа 1942 р. За даними О. Круглова, «єврейська акція у Луцьку» розпочалась 19 червня. За два дні було розстріляно 2 тисячі євреїв¹⁰⁰. Знаючи, яка доля очікує гетто, німецька цивільна влада прагнула конфіскувати всі матеріальні цінності, якими ще могли володіти євреї. За вказівкою гебітскомісара юденрат до 30 червня 1942 р. мав здати до каси міської управи російські гроші й золото царської Росії. У разі невиконання наказу було передбачено жорстокі покарання¹⁰¹.

Остаточна ліквідація луцького гетто почалась 20 серпня 1942 р. Розстріли проводили в урочищі Пречищизна поблизу с. Полонка Луцького району. Згідно з даними радянських комісій із підрахунку втрат у роки війни, окрім євреїв Луцька, тут було знищено також 5 тисяч євреїв із навколишніх територій. Загальна кількість розстріляних сягнула 25 658 осіб¹⁰². Натомість О. Круглов стверджує, що від 20 серпня і в наступні кілька днів команда СД за сприяння німецької та української поліції розстріляла до

⁹⁷ Там само, ф. Р-1, оп. 1, спр. 2042, арк. 20.

⁹⁸ Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 33, арк. 217–218.

⁹⁹ *Круглов А. И.* Хроника Холокоста в Украине. – С. 89.

¹⁰⁰ Там само. – С. 108–109.

¹⁰¹ ДАВО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 943, арк. 45.

¹⁰² ДАВО, ф. Р-164, оп. 3, спр. 20, арк. 6.

16 тисяч євреїв¹⁰³. З огляду на кількість жителів гетто станом на 13 березня 1942 р. та враховуючи високий рівень смертності, дані О. Круглова видаються більш обґрунтованими. На користь цього свідчать також його відомості, що з Луцька 1942 р. під час ліквідації єврейських общин до лісів втекли 2 тисячі осіб. Однак, якщо брати єврейську громаду від перших днів окупації і до часу ліквідації гетто, Круглов стверджує, що у місті загинули 25 тисяч євреїв¹⁰⁴. Ця цифра також може бути правдоподібною, оскільки станом на 1938 р. у Луцьку проживали 24 088 євреїв¹⁰⁵, а після окупації їх залишилось лише 150 осіб¹⁰⁶.

Про процес кривавої розправи збереглися свідчення очевидців. Зокрема, жителька Луцька В. Мартинюк розповідає таке: «Розстріл відбувся спекотного серпневого дня 1942 р. Напередодні рановранці німці привезли в ліс під с. Полонка єврейських фахівців і дорожників, що ремонтували трасу Луцьк – Дубно. Їм видали лопати й веліли копати рови. Копали цілий день і ніч (німці світло провели). Рови були глибиною два, а шириною три метри. Один мав довжину 300, другий – 250, а третій – 150 метрів. На світанку загули машини. Це везли на розстріл. Через перекладача копальникам скомандували присісти в одному з ровів і не підіймати голови. Людей було так багато, що вони не могли поміститися. Крик, плач... Наказали роздягатися й складати одяг на купу. Потім рабин підійшов до ями, проговорив щось на зразок молитви, обернувся до своїх і сказав: “Бог велів прийняти цю кару”. А тоді до німців: “Стріляйте, але посімейно”. Їх розстрілювали – спочатку сім’ю рабина, потім почали підходити й інші. Так і падали в ями з діточками на руках. Кого вбили одразу, кого поранили, а кого й живим закопали. Операцію успішно виконували два дебелі німці. Почергово, один з кулеметом строчить, а другий відпочиває – п’є лікер чи коньяк, шоколадом заїдає. В обід карателі подихнули кілька

¹⁰³ Круглов А. И. Хроника Холокоста в Украине. – С. 119.

¹⁰⁴ Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста. – С. 31–32.

¹⁰⁵ Метелецький Р. Деякі сторінки єврейської забудови Луцька. – К.: Дух і Літера, 2001. – С. 15.

¹⁰⁶ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. – Волинська область / Головна редколегія: голова – П. Т. Тронько, заступник голови – О. П. Реєнт, С. А. Кокін та ін.; редколегія тому: голова – О. І. Курилюк, відповідальний секретар – М. М. Кучерепа та ін. – Кн. 1. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С. 56.

хвилин, потім продовжували розправу, аж до смеркання. Довго, аж ті копальники засипали і довго ще, ворушилася там земля»¹⁰⁷.

29 серпня 1942 р. у Луцьку розпочалась конференція гебітско-місарів округу Волинь–Поділля, на якій регірунгспрезидент П. Даргель оголосив, що 100-відсоткова очистка території від євреїв є категоричним бажанням особисто райхскомісара Е. Коха¹⁰⁸. Для реалізації такої політики було вдосталь виконавців, від німецьких чиновників і військових до членів луцького юденрату. За спогадами очевидців, у цьому плані особливо тісно співпрацював з німцями член єврейської ради Я. Геніг¹⁰⁹. Ті, кому вдалося пережити Голокост, негативно характеризують особу польського лікаря Ф. Білобрана. Як очільник відділу охорони здоров'я, він був одним із розробників проекту луцького гетто. При цьому Білобран свідомо уникав дотримання санітарних норм¹¹⁰. Його дочка Ірена стала нареченою гебітскомісара Лінднера, як і батько, співпрацювала з гестапо та видавала євреїв, котрі переховувались¹¹¹. За поданням Білобрана 2 лютого 1944 р. було розстріляно також багато лікарів-християн за звинуваченням у діяльності проти німецької влади¹¹².

Ліквідувавши гетто, німецька влада на деякий час зберегла функціонування трудового табору на території колишньої єврейської гімназії. Після того, як робітники отримали повідомлення про знищення табору, вони вирішили оборонятися. На той час там налічувалося близько 500 осіб, які підняли повстання 12 грудня 1942 р. Чоловіки створили барикади із зруйнованих стін, озброїлися пляшками із сірчаною кислотою, ніжками від столів та стільців¹¹³. За свідченням старшого табору А. Савицького, у них також був один пістолет і кілька самопалів. Організаторами повстання були Шульман, Гуз та бляхар на ім'я Моше. Повсталим вдалося відбити

¹⁰⁷ Жук О. Єврейське гетто в окупованому Луцьку. – С. 350.

¹⁰⁸ Круглов А. И. Хроника Холокоста в Украине. – С. 121.

¹⁰⁹ АЖІН, zespól 301, rel. 2565, s. 13.

¹¹⁰ Ibid., rel. 2772, s. 5.

¹¹¹ Ibid, s. 2.

¹¹² Ibid, s. 5.

¹¹³ Бондаренко Г. Пам'ятний знак про повстання євреїв трудового табору в Луцьку 12 грудня 1942 р. (до 70-річчя трагедії) // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині*: Наук. зб. Вип. 49. – Луцьк: Вежа, 2014. – С. 12.

дві атаки, незважаючи на те, що німці використали бронетранспортер. Бій тривав до полудня, а за іншими даними – до 4–5-ї години ранку¹¹⁴. Як згадують свідки, після цього повстанці розділилися на чотири групи і пішли на прорив, співаючи, одні – молитви, інші – «Інтернаціонал». Одну з груп повністю знищили, але дехто зумів прорватись і вступив до партизанського загону Лозовського у Ківерцівському районі¹¹⁵.

Певною мірою про повстання у таборі повідомляє звіт луцької пожежної команди за 12 грудня 1942 р. У цей день вогнеборці у повному складі із 22 осіб на трьох автомобілях прибули на місце займання – вул. Київську, 110 – територію єврейського табору. Головним завданням було локалізувати пожежу й не допустити, щоб полум'я охопило склади. Пожежники успішно впорались із завданням, вогонь знищив лише дві кімнати в одному з будинків¹¹⁶.

Рух опору був, очевидно, і в самому гетто. Він проявлявся в акціях втечі, про що вже згадано вище. За В. Наконечним, одна з них сталася весною 1942 р., коли група молодих євреїв зробила спробу втекти до лісу. Більшість із них піймали. Інколи декому з утікачів вдавалося приєднатись до партизанських загонів. Серед таких був Йоель Щербатий, який став командиром 7-го батальйону з'єднання С. Ковпака. У порятунку євреїв брали участь радянські підпільники. Завдяки їм із луцького табору військовополонених «Шталаг № 360» були звільнені офіцери євреї Олег Чаповський і Борис Зюков. Спочатку вони легалізувались як українці, а згодом влились до партизанського загону особливого призначення М. Прокіпюка¹¹⁷. Часто втікачі не знаходили пристанища і були змушені переховуватись подалі від людей. Опинившись без жодних засобів до існування посеред лісу, вони стикалися із зимовими морозами. В умовах повної антисанітарії ці люди були приреченими на смерть. Про це розповідають опубліковані свідчення Хаїма Принценталя¹¹⁸.

¹¹⁴ *Spector Sh.* The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944. – P. 219.

¹¹⁵ *Бондаренко Г.* Пам'ятний знак про повстання євреїв трудового табору в Луцьку 12 грудня 1942 р. – С. 12.

¹¹⁶ ДАВО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 350, арк. 56.

¹¹⁷ *Наконечный В. А.* На еврейской волне. – С. 90–91.

¹¹⁸ *Spector Sh.* The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944. – P. 197–198.

Після знищення гетто у місті ще залишилась значна кількість єврейського майна, яке було передано у розпорядження міської управи¹¹⁹. Остання відкрила п'ять крамниць, щоби бідне міське населення мало змогу придбати меблі, які раніше належали євреям. Згідно зі звітом управи до 21 січня 1942 р. було продано речей на загальну суму 141 502 крб і окрім того в кредит – 30 тис. крб¹²⁰. Власністю управи ставали й залишені єврейські будинки. У документі від 31 березня 1942 р. повідомлено, що міська управа прийняла на свій баланс 150 будинків. За прізвищами власників можна сказати, що вони належали євреям. Найбільша кількість цих будинків розташовувалася на вул. Шевченка, Лесі Українки, Північний, Тартачній, Озерецькій, Світлій, Дубенській, Рівненській, Варвари та інших¹²¹. Звичайно, що цей перелік не повний.

Отримавши у власність єврейське нерухоме майно, управа розпочала його продаж. Це було дуже на часі, оскільки в місті відчувався дефіцит житла. До 25 березня 1942 р. управа пропонувала на продаж 34 будинки для їх подальшого демонтажу. Найбільше з них (11) було на вул. Коперника. Ціна коливалась від 220 до 5560 крб¹²². Загалом станом на 1 вересня 1942 р. до каси міської управи від продажу єврейських будинків надійшло 312 267 крб 60 коп.¹²³, а до 1 листопада було продано 268 таких будинків¹²⁴. Нерухоме майно також передавали в тимчасове користування. Зокрема, у номері «Українського голосу» за 25 червня 1942 р. повідомлялося, що міська управа Луцька здає в оренду єврейські будинки із обов'язком їх відремонтувати¹²⁵.

Територія гетто після вбивства його жителів мала відійти назад до міста 12 листопада 1942 р. Про це інформував інспектор міського господарства П. Скоробогатов. За його словами, десятки селян із підводами незаконно розбирали залишені там будинки. Від вул. Кармеліцької до Гнідавського мосту майже не залишилось

¹¹⁹ ДАВО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 117, арк. 10.

¹²⁰ Там само, арк. 77.

¹²¹ Там само, спр. 1100, арк. 1–6.

¹²² Там само, спр. 943, арк. 134.

¹²³ Там само, ф. Р-2, оп. 2, спр. 119, арк. 39 зв.

¹²⁴ Там само, арк. 35.

¹²⁵ *Український голос*. – 1942. – 25 червня. – С. 4.

жодної вцілілої дерев'яної будівлі. У зв'язку з цим Скоробогатов звертався до штадткомісара Кольгофа з проханням на два тижні призначити трьох поліцейських на вул. Мирну, Василянський і Гнідавські мости для контролю над вивезенням матеріалів і дров з гетто¹²⁶. Варто зазначити, що у кінцевому підсумку управа так і не змогла використати вказані кошти для своїх потреб. Підтвердженням цього є розпорядження гебітскомісара від 22 жовтня 1942 р. про те, що всі суми від продажу старих державних і єврейських будинків мали бути перераховані до його каси¹²⁷.

Отримати бодай щось із майна своїх колишніх сусідів прагнули всі, навіть не зовсім легальним шляхом. Це підтверджують спогади очевидців. Священик с. Романів Луцького району М. Федорчук у своєму щоденнику за листопад – грудень 1941 р. зробив такий запис: «Єврейське населення зігнане на одну вулицю в гетто. В залишені єврейські помешкання почали вриватися особи легкого заробітку, за що німці розстріляли досить поляків і українців, коли заклали на місці вчинку»¹²⁸. Міська управа усіяло боролася із цими проявами. Зокрема, у номері «Українського голосу» за 26 березня 1942 р. посадник Є. Тиравський повідомляв, що самовільне займання садиб під городи, як націоналізованих, так і єврейських, каратиметься штрафом до 200 крб або примусовими роботами упродовж 14 днів. Оренду городів потрібно було оформляти у міській управі¹²⁹.

Єврейське майно було об'єктом збагачення і для представників німецької окупаційної влади, через що остання свідомо йшла на порушення власних службових приписів. Скажімо, 9 лютого 1942 р. адміністрація III району Луцька скаржилась житловому відділу, що на вул. Київській і Коперника євреї у супроводі поодиноких жандармів і німецьких військових позривали плакати міської управи з будинків, у яких залишилось єврейське майно. Вони розбирали підлогу, били печі та шукали цінні речі¹³⁰. Адміністрація того ж району 3 березня 1942 р. скаржилася посадникові, що ні-

¹²⁶ ДАВО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 350, арк. 42.

¹²⁷ Там само, ф. Р-2, оп. 2, спр. 119, арк. 34.

¹²⁸ Данилюк В. О. Вірити занадто боляче. – С. 115–116.

¹²⁹ *Український голос*. – 1942. – 26 березня. – С. 6.

¹³⁰ ДАВО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 114, арк. 143.

мецька поліція, замість того щоб передавати єврейські будинки разом із речами міській управі, віддає помешкання громадянам, котрі звертаються до них з ордером¹³¹.

Чи не найкраще пояснення таких дій лучан знаходимо у свідченнях уже згаданого М. Федорчука. У своєму щоденнику від 31 серпня 1942 р. він записав: «У Луцьку розстріляли євреїв. Після вбивства їхнє майно спаковувалося і вивозилося в Німеччину, або залишалося в місцевих магазинах. Багато нашого народу ходило по хатах єврейських і тягло валки їхніх лахів. Німці ловили тих сміливців, арештовували і тримали в камерах по 2 тижні. Цих людей використовували для очищення єврейських помешкань. Цікаво було бувати у місті. Цілий Луцьк в пір'ї з подушок і перин, бо селяни переважно брали насипки, а пір'я висипали. Тягла єврейське майно й українська міліція, яка пильнувала гетто, але ця братва не думала про багатство, аби мати що поїсти й випити. Брак одягу й харчів дуже боляче відбився на стані населення. Вже три роки ми нічого не маємо з магазинів, щось можна купити тільки у спекулянтів за досить високу ціну. Хіба кожен може щось купити? Тому ходять усі страшно обідрані і босі, не дивлячись на страх, ідуть у гетто і тягнуть непотрібне і смердюче єврейське майно. Найбільший хист у цій крадіжній справі показали міські поляки»¹³².

Загалом у працях дослідників можна знайти аналіз ставлення місцевого населення до подій Голокосту. Приміром, В. Лауер розрізняє чотири типи реакції: допомога приреченим; відсторонене, пасивне співпереживання; спостереження за долею жертв; активне сприяння окупантам¹³³. Якщо в останньому випадку була бодай якась користь для себе, то перший загрожував смертю. У зв'язку з цим варто звернути увагу на тих, хто жертвував собою, рятуючи євреїв.

Чи не найбільше відомо про Вітольда Хоменка. В часи окупації Луцька він був співвласником перукарні на вул. Північній, 22¹³⁴, в якій давав роботу євреям. До гетто Хоменко постачав продукти

¹³¹ Там само, арк. 61.

¹³² Данилюк В. О. Вірити занадто боляче. – С. 135–136.

¹³³ Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К.: Зовнішторгвидав України; Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2010. – С. 12.

¹³⁴ ДАВО, ф. Р-1, оп. 1, спр. 1406, арк. 11–13.

харчування і дрова, а найголовніше – забезпечував арійськими документами. Для втікачів він орендував будинок, декого з них селив у своїх друзів. Хоменко рятував десятки євреїв, однак вижило лише 36 із них¹³⁵.

Луцький поліцейський Петро Кратюк врятував єврейське немовля, народжене в гетто на початку 1942 р. Дівчинку назвали Надією, її виховала дружина Кратюка Марія¹³⁶. Давид Приталь із Луцька переховувався у с. Піддубці у чеха Зигмунда Янка, а потім у сім'ї баптистів Миронюків¹³⁷. Ядвіга Олександрівна Субікіна (Штефці) урятувала двох хлопчиків, які йшли з матер'ю в гетто¹³⁸. Місцеві українці врятували пораненого єврейського юнака, який дивом уцілів під час розстрілу в урочищі Пречищизна¹³⁹. Зрозуміло, що такі випадки були аж ніяк не поодинокими.

Підсумовуючи, слід сказати, що переслідування євреїв почалися вже у перші дні нацистської окупації міста. Швидке просування Вермахту унеможливило евакуацію, тому нова влада дістала можливість розправитись із своїми «расовими ворогами». Одним із формальних приводів для цього стала трагічна доля в'язнів луцької тюрми. Дещо згодом були розстріляні прості робітники, жінки і навіть діти.

Реалізація німецької політики мала окремі етапи. На початку єврейське населення міста зобов'язали носити спеціальні відзнаки. Це правило поширилося також на місця, де працювали євреї. Наступним етапом відокремлення євреїв від решти населення стало утворення гетто. Ці заходи супроводжувалися пропагандистською антисемітською кампанією і постійними поборами. Запровадивши регламентацію та увівши маршрути пересування, окупаційна влада прагнула унеможливити навіть візуальний контакт з євреями.

Умови проживання у гетто нагадували антигуманний експеримент. Штучно створивши нестерпні умови, окупаційна влада ніби перевіряла рівень витривалості людського організму. Українська

¹³⁵ *Spector Sh.* The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944. – P. 245.

¹³⁶ *Наконечный В. А.* На еврейской волне. – С. 139–141.

¹³⁷ Там же. – С. 124.

¹³⁸ *Пясецький В. Е.* Луцьк. Старе місто. – С. 295.

¹³⁹ *Наконечный В. А.* На еврейской волне. – С. 147–148.

допоміжна адміністрація Луцька, як і німецька влада, також використовувала працю євреїв. Однак її ставлення до жителів гетто не можна трактувати однозначно. Для міської управи гебітскомісаріат був першою і останньою вищою інстанцією. Тому українська адміністрація виступала лише у ролі виконавця, а не розпорядника. Самовільні дії міської управи могли загрожувати найсуворішими покараннями її співробітникам. Неоднозначним було й ставлення місцевого населення до євреїв. Більшість, очевидно, залишалась німими спостерігачами, які були глибоко деморалізовані війною. Інші, страждаючи від тяжкої матеріальної скрути, намагались взяти бодай щось від своїх сусідів. Мародерство каралось німецькою владою, однак грабежі було побороти важко, оскільки вони були частиною стратегії виживання як міщан, так і жителів навколишніх сіл. Однак найцінніше майно перейшло у власність до німецької влади. Третя група людей, спостерігаючи за стражданнями євреїв, надавала їм допомогу навіть під загрозою смерті.

Однією з проблем висвітлення історії єврейської громади Луцька періоду німецької окупації є обмежена джерельна база. Насамперед це стосується механізму функціонування юденрату і єврейської поліції. Цікавим є й питання відносин між вказаними структурами і рядовими мешканцями гетто. У подальшому варто також дослідити повсякдення євреїв, яким пощастило уникнути фізичної розправи. При висвітленні цього питання потрібно обов'язково звернути увагу на Праведників світу і умови, в яких вони опинялися.